

SOSYAL GELİŞMENİN İKİ DİNAMIĞI: BİLİM VE AHLAK

Ali AKDOĞAN*

ÖZET

Gelişme, her insan ve toplumun arzu ettiği sosyal bir olgudur. İnsanlar sosyal hayatta hemen her konuda mevcut şartlardan daha iyi şartlara ulaşmayı hedeflemektedirler. Bu hedefe ulaşabilmek için de gelişmeye ve ilerlemeye çalışmaktadırlar. Sosyal gelişme ise, bir toplumun maddi ve manevi unsurlarında görülen yenilikler olarak anlaşılabilir.

Bilim, önemli bir sosyal gelişme unsurudur. Bilim ve bu bağlamda bilgi güçtür ve insan ve toplumu ileriye götürmektedir. Bu ileriye gitme, hayatın daha güvenli, daha konforlu ve daha mutlu olması anlamında bir ilerlemedir. Bilim, objektif olarak düşünüldüğünde, nötr bir alandır. Ancak o kullananların niyetlerine göre bir toplumu ileriye de götürebilir, geriye de götürebilir.

Ahlak da önemli ve anlamlı bir gelişme unsuru olarak değerlendirilebilir. Bu anlamda ahlak hayata yön ve şekil veren bir boyut taşımaktadır. Ahlak her şeyden önce insanca yaşamının kurallarını vermektedir. Zaten hayatın gayesi de insanın anlamlı ve mutlu bir hayat yaşamasıdır. Bu açıdan ahlak önemli bir sosyal gelişme dinamiğidir.

Bilim ile ahlak arasında çok yakın bir ilişkiden söz edilebilir. Eğer bilim, ahlaki değerlerden yoksun bir şekilde yoluna devam ederse, bilim insanlığı tehdit edici bir yola girebilir. Bilimin insanlığa hizmet edebilmesi için, her şeyden önce ahlaki değerlerle paralel bir çizgide ilerlemesi gerekmektedir.

Anahtar kelimeler: Gelişme, sosyal gelişme, dinamik, bilim ve ahlak.

ABSTRACT

Two Dynamic Of Social Improvement: Science and Ethics

An improvement is a fact which every people and society desire. In social life, about every matter, people aim to reach from the conditions at hand to the better conditions. For reaching to this goal, they try to improve and progress themselves. As for the social improvement, they can be understood as the innovations which is seemed the physical and spritual elements of the society.

Science is an important element for the social development. the science and in this context knowledge are the powers and they carry human and society to the future. This carrying means "more security of life" and "more comfortable dimension" and happiness including process. When the science is thought objectively, it is a neutral field. But according to intentions of its users, it can carry the society too far or send back.

Ethics can be evaluated as an important and meaningful element of the development. In this context, ethics has a dimension directing and forming the life. Above all, ethics gives the rule of humanely living style. As a matter of fact, the

* Doç. Dr., Rize Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Din Sosyolojisi Anabilim Dalı, aliakdogan@hotmail.com

goal of life is meaningful life and happiness life for human beings. In this respect ethics is an important dynamic for social development.

It can be said that there is a close relationship between the science and the ethics. If the science keeps on its way in a condition of being deprived of ethical values, it can enter into a way which has been threatening the humanity. In order to serve the humanity, the science has to improve itself with the parallel of the ethical values.

Key words: Improvement, social improvement, dynamic, science and ethic.

Giriş

Gelişme çok yönlü, çok boyutlu bir alanı ifade etmektedir. Hayatın maddi ve manevi hemen her alanını kapsamaktadır. Maddi anlamda gelişme daha somut olarak görülürken, manevi (sosyal ve kültürel) anlamda gelişme o derece açık ve görülür değildir. İnsan ve toplumlar söz konusu iki alanda da gelişmeyi ve ilerlemeyi arzulamaktadırlar. Zaten ideal gelişme her iki alanın birlikte bir bütün olarak gelişmesidir.

Hayatın maddi gelişme unsurları daha çok tabiatta yani dış dünyada meydana gelmektedir. Bunun içerisine binaların yapımından yolların yapımına hemen her şey girmektedir. Bu tür gelişme teknik ve fenni bir gelişme olarak görülmektedir. Hayatın daha kolay ve yaşanabilir olması açısından da bu gelişmeye oldukça ihtiyaç bulunmaktadır. Zira bilim, teknik ve fen alanındaki gelişmeler hayatın maddi unsurlarına yansiyarak, insan hayatını kolaylaştırmaktadırlar. O nedenle bu alanda meydana gelecek gelişmeler durmaksızın devam etmek durumundadır.

Hayatın sosyal, kültürel, dini ve ahlaki alanıyla ilgili olan manevi gelişme unsurları ise, insanın kendisiyle, diğer insanlarla ve evrenle olan ilişkilerinin sağlıklı bir temele oturması açısından geliştirilmek durumundadır. Çünkü hayat sadece maddi unsurlardan değil, bununla beraber manevi unsurlardan da oluşmaktadır. Öyle ki maddi ve manevi boyutlarıyla hayat bir bütündür. Zaten evrenin en temel varlığı insandır. İnsan evrende merkezi bir rol oynamaktadır. Bunun dışında olan hemen her şey insana hizmet etmektedir. İnsan da aslında maddi ve manevi bir boyut taşımaktadır. Onun için de hem maddi hem de manevi yönünün geliştirilmesi gerekmektedir.

İnsanlık tarihi boyunca sosyal gelişme hem bir ihtiyaç olarak belirmiş hem de bunun sağlanabilmesi için ciddi sorunlar meydana gelmiştir. Hayat devam ettiği sürece de bu ihtiyaç hep gündemde olacak gibi gözükmektedir. İnsanlığın daha konforlu, hu-

zurlu ve mutlu yaşayabilmesi açısından sosyal gelişme durmaksızın devam etmek durumundadır. Bu süreçte beliren sorunlar da daima çözülmesi gereken problemler olarak ortaya çıkmaktadır.

İnsan ve toplumların zaman, mekan ve şartlar çerçevesinde nasıl bir hayat yaşadıkları ve yaşayacakları tarih boyunca hep tartışma konusu olmuştur. Bunun bir sorun olarak değerlendirilmesi ve tartışılması aslında insanlığın geleceğinin daha iyi olması açısından anlamlı gözükmektedir. Zira birey ve toplumların hayatları gelişerek devam etmektedir. Bu süreçte insan, gidişatın hangi yöne ve ne şekilde olacağını kurgulanması ve hayatın akışının belirlenmesi noktasında, en genel anlamda olmasa bile, kendi sınırları içerisinde bir belirleme imkanına sahiptir.

a. Kavram Olarak Sosyal Gelişme

Gelişme, insan ve toplumların buldukları düzeyden daha ileri bir düzeye yükselmeleri anlamına gelmektedir. Sosyal gelişme ise, “maddi- kültür unsurlarından başka, manevi kültür unsurları bakımından da gelişme fikrini telkin eden bir kavramdır.”¹ Tanımdan da anlaşılacağı üzere, sosyal gelişme, maddi ve manevi kültür unsurlarını da içine alan, geniş kapsamlı bir kavramdır. Hatta toplumda herhangi bir yerin genel sosyal gelişmişlik düzeyinden bahsedilirken, sosyal gelişmişlik durumu nasıldır denildiğinde, maddi ve manevi açıdan ne düzeyde olduğu kastedilmektedir.

Bir toplumun sosyal gelişmişlik düzeyi sadece maddi unsurlarla ölçülmemektedir. Maddi unsurlarda önemli ölçüde gelişme olması bir toplumun sosyal gelişmişlik düzeyini göstermemektedir. Bu gelişme düzeyi sadece bir boyuta karşılık gelmektedir. Bununla beraber, sosyal, kültürel ve ahlaki alanda da bir gelişmişliğin olması gerekmektedir. Zira toplum, maddi ve manevi yapısıyla bir bütünlük oluşturmaktadır. Toplumun bir alanında meydana gelen gelişmeler, her ne kadar sosyal gelişme açısından bir ilerleme olarak gözükse de, diğer alanın ihmali ya da eksik bırakılması sosyal gelişme düzeyinin eksikliği anlamına gelmektedir. O nedenle maddi ve manevi unsurların bir bütünlük içerisinde ilerleme yönünde gelişmesi gerekmektedir. Zaten sosyal gelişme “istikamet fikri ile alakalıdır. Bu istikamet, cemiyetin mad-

¹ A. Kurktan Bilgiseven, *Genel Sosyoloji*, Filiz Kitabevi, (Genişletilmiş 4. baskı), İstanbul -1986, s. 328.

di refahının artışı ile birlikte cemiyet olarak devamını temin etme gayesine yönelmiş bir istikamet olup, sosyal gelişmenin nihai hedefi böylece gözle görülür, elle tutulur derecede müşahhas bir hedef olmaktadır.... Maddi tedbirlerin veya maddi-kültür unsurlarında meydana gelen değişmelerin grafikleri belki bir doğrusal istikamet takip etmeyebilir, fakat bütün bu durumlara rağmen manevi hedefe yaklaşma gayesi temin ediliyorsa ve maddi-manevi gayeler dengesi bozulmayıp, bilakis daha fazla gerçekleşiyorsa, sosyal gelişme halinin mevcut olduğundan bahsedilebilir.”²

Bir toplumda sosyal gelişmeden bahsedilebilmesi, o toplumun genel yapısında geçmişe göre bir değişimin olması anlamına gelmektedir. Gelişme kavramı daha çok mevcut halden daha iyi bir hale geçiş olarak düşünüldüğüne göre bir toplumun değişmesi denilince, ilerleme anlamında bir gelişmeden söz edilmektedir. Yoksa değişme kavramı nötr bir kavramdır. Dolayısıyla değişme kavramı birey ya da toplum açısından kullanıldığında, bu mevcut halin ilerlemesi ya da gerilemesi anlamına gelmektedir. Halbuki gelişme denildiğinde ilerleme ve mevcut yapıda bir yenilik olarak anlaşılmaktadır. Bu bağlamda sosyal gelişme kavramı da bir toplumun mevcut halinden daha ileri bir konuma yükseltilmesi ya da ilerletilmesi olarak anlaşılmaktadır. Bu yükseltme ya da ilerletilme hem maddi hem de manevi açıdan düşünülme durumundadır. Hatta her iki alanın birlikte yürütülmesi ve bir bütünlük oluşturması olarak da anlaşılabilir.³

Bu kavram bir toplumun gerek yerleşim alanı, gerek yapılaşması ve gerekse sosyal ve kültürel boyutunu ifade etmektedir. Yukarıda da ifadeye çalışıldığı üzere, sosyal gelişme denildiğinde bir toplumun ilerleme ve yenileşme düzeyi hatırlanmaktadır. Bu ilerleme ve yenilenme ise sözü edilen alanlarda kendini göstermektedir. “Öyle bir ilerleme ki, bu ilerleyiş, maddi ve manevi kültür unsurlarının en uygun birleşiminden doğan bir insan tipini yaygın şahsiyet tipi haline getirir.”⁴ Toplumların ilerleme ve gelişmeleri maddi ve manevi boyutlu olduğu için, maddi alandaki ilerleme ve gelişme, fiziki alanda görülenler olarak ortaya çıkarırken, manevi alanda olanlar ise insan merkezli bir boyut taşımaktadır.

² Bilgiseven, *a.g.e.*, s. 328.

³ Ali Akdoğan, *Sosyal Değişme ve Din*, Rağbet Yay., İstanbul 2004, s. 44-47.

⁴ Bilgiseven, *a.g.e.*, s. 329.

Toplumların maddi gelişme unsurları çok farklı ve çok boyutludur. Ama en genel anlamda bunlar bir toplumun maddi refah düzeyini göstermektedir. Maddi alanla ilgili hemen her unsur toplumun sosyal gelişmişlik düzeyinin bir göstergesidir. Zaten bir toplumun maddi boyutu genel anlamda homojen bir dağılım göstermektedir. Zira bir alanda meydana gelen maddi gelişmişlik bir şekilde toplumun diğer alanlarına da olumlu bir şekilde yansımaktadır. Burada kullanılan olumlu kavramı, maddi alanla ilgili bir anlam taşımaktadır. Öyle ki maddi bir açılım, diğer alanlarda toplum bireylerinin gelişmelerine katkı sağlamaktadır. Örneğin bir bölgede sanayileşme ve benzeri gelişmeler, insanların iş istihdamlarını, üretim güçlerini ve dolayısıyla maddi gelir elde etme imkanlarını olumlu yönde etkilemektedir. Bu gelişme de toplumun diğer maddi alanları üzerinde etkisini göstermektedir.

Toplumların manevi gelişmeleri ile ilgili alan ise, sosyal, kültürel, dini, ahlaki, sanatsal, siyasi vb. alanlarda kendini göstermektedir. Söz konusu bu alanlar da bir toplumun sosyal gelişmişlik düzeyinin tespiti açısından büyük anlam ve önem taşımaktadır. Zira bilinmektedir ki, maddi unsurlara yön ve şekil veren manevi kültür unsurlarıdır. Fakat bu konuda tartışmalar bulunmaktadır. Öyle ki maddeci düşüncede olanlar, maddi unsurların sosyal ve kültürel unsurlardan önce geldiğini ve sosyal değişimde öncü olduklarını savunmaktadırlar. Buna karşılık idealist düşüncede olanlar ise sosyal ve kültürel unsurların maddi unsurlardan önce geldiğini savunmaktadırlar. Sosyal bilimlerin mantığı açısından bakıldığında, toplumun sosyal değişme ve gelişmesinde hemen her faktörün belli oranda etkisi olduğu unutulmamalıdır. Ancak ne var ki manevi kültür unsurları bir toplumun sosyal dokusunu oluşturmaktadır. Bir başka ifadeyle toplumun adeta kimliğini temsil etmektedir. Bir toplumun dinamikliği ve canlılığı bu unsurların dinamik ve canlılığıyla doğru orantılıdır. Bu unsurlar ne kadar etkileyici ve topluma yön verici bir boyut taşıyorlarsa, o toplumun sosyal ve kültürel gelişme düzeyi de o oranda fazladır. Bu unsurlar, aynı zamanda toplum bireyleri üzerinde de ayrı bir anlam taşımaktadır. Sosyal ve kültürel unsurlarla donanımlı bireyler, toplumlarını hem daha iyi temsil etmekte hem de toplumu daha ileriye götürme ideali taşımaktadırlar.

Sosyal gelişmişlik düzeyi maddi ve manevi alan bütünlüğünde değerlendirilmektedir. O nedenle bir toplumun maddi alanda-

ki gelişme düzeyi daha ileriye giderken, manevi alandaki gelişme düzeyi geri kalırsa, burada dengesiz bir değişimin olduğu söylenebilir. Aynı şekilde sosyal ve kültürel alanlarda gelişme sağlanırken, maddi unsurlarda bir gelişimin olmaması yine benzer bir sonuç doğurmaktadır. Dolayısıyla ideal bir gelişmeden söz edilebilmesi için her iki alanın uyumuna dayalı bir gelişme sürecinin takip edilmesi gerekmektedir.

Genellikle sosyal değişme konusu içerisinde incelenen ve kimi zaman da diğer kavramlarla karıştırılan sosyal gelişme kavramı, iktisadi ve teknik büyüme kavramlarından daha geniş bir alanı ihtiva etmektedir.⁵ İktisadi, teknik vb. alanlardaki gelişmeler, toplumun maddi alanıyla ilgili ve sınırlı bir alana karşılık gelmektedir. Toplum bir bütün olarak düşünülürse, ekonomik ve teknik alanlar belli bir alanı oluşturmaktadır. Halbuki sosyal gelişme denildiğinde, topluma dair ne varsa hepsi içine girmektedir. Bu anlamda sosyal gelişme bir toplumun bütün alanlarını ve bu alanların detaylarını içerisine almaktadır. Bir başka ifadeyle, topluma dair her ne akla gelirse orada meydana gelen yenilik ve ilerleme sosyal gelişme kavramıyla ifade edilmektedir.

Sosyal gelişme, bir yenilik ve ilerleme süreci olduğuna göre, yenilik ve ilerlemenin olmadığı yerde sosyal gelişmeden bahsedilememektedir. Aslında sosyal gelişme de bir değişimdir. Ancak bu değişim kasıtlı bir değişimdir. “Kasıtlı değişim genellikle kazançlı ve ilerlemecedir. Kasıtsız ve beklenmeyen değişimler ise acı verici olabilir. Değişimin değerlendirilmesi genellikle toplumdaki kişilerin neyin istenilir, neyin istenilmez olduğunu düşündüğüne bağlıdır. Bu nedenle ilerlemeyi, onaylanan ve istenilen hedefler yönündeki bilinçli bir devinim olarak tanımlayabiliriz.”⁶ Sosyal hayat devamlı akan bir nehir misali, durmaksızın ilerlemektedir. Bu bağlamda değişim kaçınılmazdır. Zira Herakleitos’un da ifade ettiği üzere, *hayatta değişmeyen tek şey değişim* kavramıdır.⁷ Değişim hayatın bir gerçekliğidir. Ancak bunun yönü, şekli ve boyutu farklılıklar göstermektedir. İşte bu

⁵ İzzet Er, *Sosyal Gelişim ve İslam*, Rağbet Yay., İstanbul 1999, s. 7.

⁶ Joseph Fichter, *Sosyoloji Nedir*, Çev., N. Çelebi, Attila Kitabevi, 2. baskı, Ankara 1994, s. 171.

⁷ Alfred Weber, *Felsefe Tarihi*, Çev., H. V. Eralp, Beşinci Basım; Sosyal Yay., İstanbul 1993, s. 21-23; Macit Gökberk, *Felsefe Tarihi*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1990, s. 25-26.

noktada tartışmalar da gündeme gelmektedir. Yani bu değişme hangi yöne, ne şekilde ve nasıl gerçekleştirilecektir? Sosyal hayatın birey ve toplumlarla ilgili sınırlı alanlarındaki değişmeler, insanlar tarafından oluşturduğu için, her insan ve toplum kendi sosyal gerçekliğine uygun bir değişimi arzulamaktadır. Bu değişim başkalarına göre bir gerileme ya da ilerleme olarak düşünülse de değişimi gerçekleştirenler açısından anlamlı ve ilerlemeci olarak değerlendirilmektedir. Bu anlamda bazı toplumlar geleneklerini muhafaza ederek gelişme ve ilerleme taraftarı olurlarken, bazıları, yeni ve güncel olana ilgi duymakta ve geçmişe ait olanların toplumu geriye götürdüğünü düşünmektedirler. Bazı toplumlar ya da bireyler ise, geçmiş ile bugün arasında bir ilişki kurarak geleceği oluşturmaya çalışmaktadırlar. Bu düşünceler günümüz dünyasında da sosyal değişme bağlamında gelenek ve modernlik olarak tartışılmaktadır. Ortaya çıkan sosyal gerçeklik, hangi düşünce ve anlayışta olunursa olsun, birey ve toplumların geliştirilmesi ve ilerletilmesi bir ideal olarak belirlemektedir. Ama tartışmalar, bunun hangi paradigmlar çerçevesinde olması gerektiği noktasında düğümlenmektedir. Bu paradigmlar ya da dünya görüşleri temel yaklaşımlar olarak sosyal hayata yön vermekte ve gelişmelerin yönünü, şeklini ve boyutunu belirlemektedir.

İnsanlığın ilk dönemlerinden günümüze, sosyal, kültürel, ekonomik, siyasi, askeri, teknik vb. alanlarda durmaksızın önemli gelişmelerin olduğu bir gerçekliktir. İnsanlık tabiatla kurduğu ilişkiler çerçevesinde her geçen gün yeni ve farklı bir gelişme kaydetmektedir. Bu süreç ilerlemeci ve gelişmeci bir çizgide devam etmektedir. Bu süreç, aslında doğal bir süreç olarak da değerlendirilebilir. Çünkü insanlık ailesi her geçen gün evrenin bilinmeyen ya da bilinenlerin bir ileri adımını keşfetmekte ve gerçekleştirmektedir. Böylece bir önceki döneme ait olan bir düşünce ya da teknik uygulama eskimiş ve klasik olmuş, onun yerine daha gelişmiş olanı ortaya konulmuştur. Bu anlamda yeni nesil geçmişe göre daha iyi maddi imkanlarla karşılaşmaktadır. Öyle ki “çağcıl dünyanın özellikleri olan yaşam biçimleri ve toplumsal kurumlar, yakın zamanımızdakilerden bile kökten farklıdır. Yalnızca iki ya da üçyüz yıllık bir dönem boyunca –insanlık tarihi bağlamında küçük bir zaman dilimi- insanın toplum yaşamı, insanların binlerce yıl içinde yaşadığı toplum biçimlerinden uzak-

laşmıştır.”⁸ Sözü edilen bu gelişme ve ilerleme trendi hayatın akışı açısından da bir gereksinim olarak düşünülebilir. Zira insanlık aklını kullanarak bilinenler çerçevesinde bilinmeyenleri gerçekleştirme yoluna gidebilir. Bu aynı zamanda evrenin keşfedilmesi ve onun sırlarına ulaşılması olarak, bir başka anlatımla, evrenden daha iyi imkanlar çerçevesinde yararlanmak olarak da düşünülebilir. Eğer insanlığın amacı bu dünyanın imkanlarından en ideal ve doğal bir şekilde yararlanmak ise sosyal gelişme durmaksızın devam ettirilmelidir. Bu süreçte ona hız vermek ve keşifleri gerçekleştirmek de insana düşmektedir. Ancak bu noktada tartışılması ya da ifade edilmesi gereken, evrenle uyumlu ve onun doğal yapısına uygun bir gelişme ve keşfin sağlanmasıdır. Evrene ve insana zarar veren bir keşif, gelişme değil, yıkım ve tahrifat olmaktadır. Bu da hem evrenin doğal yapısını bozmakta hem de insanın doğal yaşamını tehdit etmektedir.

Sosyal gelişme *iki boyutlu* olarak düşünülebilir. Bunun *birincisi bilim, teknik ve fen alanındaki gelişmelerdir*. Bu gelişmeler hayatın akışını kolaylaştıran ve insanlara konfor sağlayan boyutlardır. Dolayısıyla bunlar her geçen gün geliştirilerek ilerletilmek durumundadır. Çünkü her yeni keşif ve icat hayatın bir alanını kolaylaştırmakta ve faydalı hale getirmektedir. Bu noktada bilimsel gelişmeler, insana hizmet eden alanlar olarak görülmektedir.

Sosyal gelişmenin *diğer boyutu sosyal, kültürel, dini, ahlaki, estetik, vb.* alanlarda görülmektedir. Hayatı sadece maddi unsurlardan ibaret görmek, onu eksik algılamak olarak düşünülebilir. Hayat, maddi ve manevi boyutlarıyla bir bütünlük oluşturmaktadır. Bu anlamda sosyal, kültürel, dini ve ahlaki gelişmeler de hayatın önemli bir alanı olarak ortaya çıkmaktadır. Aslında hayatın bu boyutu asıl anlamı olarak belirlemektedir. Zira maddi boyut insana hizmet eden ve onun konforlu yaşamasını sağlayan yönüdür. Zaten maddeye şekil veren ve onu işleyen insandır. O nedenle insanın zihni ve ahlaki yapısı hayatı belirlemekte ve yönlendirmektedir. Dolayısıyla hayat, insan merkezli bir çerçevede şekillenmekte ve sürmektedir. İnsan denilince onun dünya görüşü ön plana çıkmaktadır. İnsanın sosyal, kültürel, dini ve ahlaki alandaki bilgi, görgü, kabul ve retleri dünya görüşünü oluşturmaktadır. Diğer bir deyişle onun kişilik ve kimliğini meydana ge-

⁸ Anthony Giddens, *Sosyoloji*, Yayına haz.; H. Özel-C. Güzel, Ayraç yayınevi, Ankara 2000, s. 550.

tirmektedir. İnsan da dünyaya bu pencereden bakmakta ve algılamaktadır. Onun bu yönünün ihmal edilmesi onun eksik bırakılması ve geliştirilmemesi olarak düşünülebilir. O nedenle bilim ve teknik alanındaki gelişmelerle beraber, evrene şekil vermeye çalışan insanın da geliştirilmesi ve ilerletilmesine ihtiyaç vardır. Bu ihtiyaç, diğerinden daha önemli ve etkili olarak ortaya çıkmaktadır.⁹

İnsanın sosyal dünyasının geliştirilmesi hem onun hem insanlığın hem de evrenin geleceği açısından manidar gözükmektedir. Sosyal hayatın güzelliği, bir anlamda insan ve onun davranışlarının güzelliği ile doğru orantılıdır. Onun için insana yapılacak yatırım, sosyal hayata yapılmış demektir. İnsanın ihmal edilerek maddeye öncelik verilmesi ya da insanın sadece maddi ve fiziki yönünü geliştirip, onun sosyal ve kültürel dünyasını ihmal etmek, insanlığın geleceği açısından bir eksiklik olarak düşünülebilir. O nedenle insanın dünya görüşünü oluşturan unsurlarla donanımlı hale getirilmesi gerekmektedir. Bunlar, ifade etmeye çalıştığımız üzere, sosyal, kültürel, dini ve ahlaki değerler olarak nitelendirilebilir. Bu değerler, insanın karakter yapısı üzerinde olumlu etkiler meydana getirerek, onun kişilik ve kimliğinin dolayısıyla dünya görüşünün oluşmasını sağlarlar. Böyle bir kişilik ve kimliğe sahip olan bireyin de insan, evren ve Allah ile olan ilişkileri denge ve uyum üzerine gelişir. Yine böyle bir birey, bugünkü ifadelerle söylemek gerekirse, insan hakları, demokrasi ve hukukun üstünlüğü konularında duyarlı bir tutum ve davranış ortaya koyar.

Bugün toplumların sosyal gelişmişlik düzeyleri ele alınırken, daha çok iktisadi ve teknik alanlardaki gelişmeler göz önünde bulundurulmaktadır. Bunlar söz konusu toplumların görünür boyutlarıdır. Hâlbuki oradaki insanların duygu, düşünce, tutum ve davranışları da en az maddi boyut kadar hatta ondan daha fazla oranda önemlidir. Bir toplum maddi refah düzeyi bakımından yani Gayri Safi Milli Hâsıla bakımından dünya standartlarının üzerinde bir konumda olabilir. Bu, o toplumun sosyal gelişmişlik düzeyini açıklamada tek başına yeterli bir unsur olarak kabul edilemez. Yani orada bulunan insanların duyguları, düşünceleri, hayat tarzları ve diğer dünya insanlığı hakkındaki ka-

⁹ Mustafa E. Erkal, *Sosyoloji (Toplumbilim)*, Der Yay., Genişletilmiş 7. Basım, İstanbul 1996, s. 265-269.

naat ve davranışları da insan olma açısından önem taşımaktadır.¹⁰ Bugün dünyada yaşanan sosyal sorunlar bağlamında bakıldığında, çok ciddi anlamda sorunlarla karşılaşmaktadır. Bu sorunları Giddens şöyle değerlendirmektedir: “İnsanlık bugün çözümleri için genel girişimler gerektiren ortak sorunlarla karşı karşıyadır. Tek yanlı kapitalist yayılma, süresiz devam edemez; dünyanın kaynakları sınırlıdır. Ortaklaşa insanlık olarak, zengin ve fakir ülkeleri ayıran ekonomik bölünmelerin, toplumlardaki bu türden bölünmeler de buna dahil, üstesinden gelmek için önlemler almamız gerekir. Bunu, kendilerine bağımlı olduğumuz kaynakları korurken de böyle yapmamız gerekmektedir.”¹¹ Dolayısıyla hayatı sadece maddi gelişme boyutuyla algılamak ve değerlendirmek, insani ve ahlaki değerler açısından yeterli gözükmemektedir. Bu bağlamda bir insan ya da toplum maddi alanda olabildiğince bir gelişme düzeyini yakalamış olabilir. Ama eğer insani ve ahlaki değerler açısından belli bir gelişme görülüyorsa, bu tek boyutlu bir gelişme olarak kalacak ve sosyal hayata olumlu gelişme olarak yansımayacaktır. Hâlbuki istenilen ve arzu edilen gelişme maddi ve manevi boyutlarıyla hayatın bütünlüğünde bir gelişmenin sağlanmasıdır.

b. Sosyal Gelişme Dinamiği Olarak Bilim

Bilim, bilgi elde etmek için verilen bir uğraştır. Bilgi ise Fârâbî'ye göre, “varlığı ve devamlılığı insanın yapıp etmelerine bağlı olmayan varlıkların mevcudiyetiyle ilgili olarak akılda kesin hükümün hasıl olmasıdır”¹². Seyyid Şerif Cürçânî'ye göre, “düşüncenin gerçeğe tam uygun olmasıdır”¹³. Modern bilgi tanımı açısından ise bilgi, “akleden (özne) ile akledilen (nesne) arasındaki özel ilişki”¹⁴ olarak tarif edilebilir. Tanımlardan da anlaşılacağı üzere, insan, kendi dışındaki nesnelere anlamak için birçok çaba ortaya koyar ve belli oranda da evreni ve onun içerisinde bulunanları keşfeder. Evrenin ve ona dair olanların mahiyetlerinin anlaşılması ve onların insanlar açısından daha verimli olarak kullanılabilmesi için ortaya konulan çaba, bilimsel faaliyet olarak belirdiğine göre, insan neden böyle bir çabanın içine girmektedir?

¹⁰ Erkal, *a.g.e.*, s. 265.

¹¹ Giddens, *a.g.e.*, s. 559.

¹² Necip Taylan, “Bilgi”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 6, s. 157.

¹³ Taylan, *a.g.m.*, s.157.

¹⁴ Taylan, *a.g.m.*, s.158.

Bir başka ifadeyle insan niçin bilim yapmaktadır? diye düşünül-
düğünde, hayatın zaman, mekan ve şartlar çerçevesinde daha
kolay ve konforlu yaşanabilmesi açısından bilime ve bilimsel ge-
lişmelere büyük ihtiyaç bulunmaktadır. Tarihi dönemlerde in-
sanlar belki salt bilim olsun diye bilimsel bir çabada bulunma-
mışlardır. Bu arayış hayatın bir ihtiyacına karşılık olarak geliş-
miş olabilir. Zaten bilimsel buluşlar ve keşifler bir ihtiyacın karşı-
lanması sürecinde gerçekleştirilmiş faaliyetler sonucu ortaya
çıkılmışlardır.

Bir toplumun gelişmesi ve ilerlemesi ancak bilimsel çaba ve
gelişmelerle sağlanabilir. Bilimsel gelişmeler topluma ivme ka-
zandırır ve toplumu dinamik tutar. Dinamik bir toplum da yenili-
ğe ve gelişmeye açık bir boyut gösterir. Sosyal gelişme de yenilik
ve icatlarla sağlanabileceği için, bilim, hem toplumun sorunları-
nın çözümüne katkı sağlar hem de topluma yeni ufuklar ve he-
defler verir. Bilim, toplumlar için daima bir gelişim ve yenilik
alanıdır. Bu alan daima işler bir halde tutulmak durumundadır.
Bilime ve bilimsel faaliyetlere ayrılacak kaynak ve yapılacak yatı-
rılar, aynı zamanda toplumun geleceğine yapılmış yatırımlar
olarak değerlendirilmektedir. Eğer toplumun daha iyi bir düzeye
çıkartılması ve mevcut sorunlarının köklü ve kalıcı bir şekilde çö-
zülmesi düşünülüyorsa, bilimsel alana yönelmesi olmazsa ol-
maz bir gerekliliktir. Bugün insanlığın geldiği bilimsel aşama, bu
alandaki ortaya konulan çabaların bir sonucudur. O nedenle bi-
limsel alanın açık uçlu bir gelişme trendi olarak görülmesi ge-
rekmemektedir.

Bilimsel alanın açık uçlu olması, toplumun tüm alanlarında
kendini yenileme ve geliştirmeye açık olması anlamına gelmekte-
dir. Kendini yenileyen toplumlar ise hem dünya standartlarını
yakalama hem de kendilerini standartların üzerinde bir yaşam
alanına götürmüş olurlar. Bu anlamda bilimsel çalışmalara önce-
lik veren ve bu alana yatırım yapan toplumlar diğer toplumlara
göre daha iyi imkanları elde etmektedirler. Bugün dünyadaki ül-
kelere bakıldığında AR-GE (Araştırma –Geliştirme) alanına yatı-
rım yapan ülkeler bunun karşılığını orta ve uzun vadede elde et-
mektedirler. Belki bütün gelişmişlik imkanlarını bu alanla izah
etmek doğru olmayabilir. Ancak unutulmamalıdır ki gelişmiş ül-
kelerin bu alanlarda önemli çabalarının ve yatırımlarının olduğu
görülmektedir. Bunun sonuçlarını açık bir şekilde görme imkanı
da vardır.

Bilim alanına yapılan yatırım, kısa vadede topluma geri dönmeyebilir. Pragmatist ve faydacı düşünenler açısından bu alana yapılan yatırım ölü yatırım olarak değerlendirilebilir. Ancak bilimsel gelişmeler gününbirlik sonuçlar doğurmadığı için uzun süreli düşünölmek durumundadır. Bilim alanına yapılan bir yatırım, toprağa ekilen bir tohum misali, ileriki süreçte meyvelerini vermektedir. Bu meyveler de tür ve çeşitlerine göre birer zenginlik olarak ortaya çıkmaktadır. Öyle ki bazı ürünler kısa vadede yetişmekte, bazıları meyve ağaçları gibi daha uzun vadede yetişerek meyve vermektedirler. Dolayısıyla bilim, teknik ve fen alanına yapılacak yatırımlar da şartlarına göre, kısa, orta ve uzun vadede insan ve topluma hizmet olarak dönmektedir. Hatta bazı alanlara yapılan yatırımlar kimi zaman boşa da yapılmış olabilir. Zira unutulmamalıdır ki bilimsel gelişmelere, araştırma ve inceleme sonucu ulaşılabilir. Bu süreçte öyle olur ki, hiçbir neticeye varılamayabilir. Bu durum, bilimsel araştırmaların karakteristik özelliğidir. Ama bu süreçte bilim, teknik ve fen alanında çok ciddi mesafeler alınabilir. Yani bu arayış her şeye rağmen bir kazanım olarak görölmelidir.¹⁵ Buna Edison'un ampulü bulma süreci bir örnek olarak verilebilir. Kendisine bu kadar çalışması sonucu hala ampulü bulamadığı, boşuna uğraştığı ve bu alanda dört bine yakın deney yaptığı hatırlatıldığında, o da, dört bine yakın yolla ampulün bulunamayacağını keşfettiğini belirtmiştir. Ama sonunda bütün bu uğraşlar sonuç vermiş ve ampul keşfedilmiştir. Bugün de insanlık bilimsel bir çabanın sonucu olan ampulü kullanmaktadır. O nedenle bilimsel araştırma ve incelemeler durmaksızın hatta kararlılıkla devam ettirilmesi gereken bir alan olarak karşımıza çıkmaktadır.

İnsanlık tarihinde birçok bilim adamı yetişmiştir. Bunlardan birisi de Galileo'dur. Galileo bilim konusunda şöyle söylemektedir: "Benim düşünceme göre, bilimin tek amacı insan varlığının çilesini hafifletmektir. Eğer bilim adamları... kendilerini yalnızca bilgi için bilgi toplamaya sınırlarlarsa, bilim sakat kalacak ve yeni buluşlar yalnızca yeni dertler getirecektir. Zamanla, keşfedilebilecek her şeyi keşfedebilirsin, fakat ilerlemen insanlıktan uzaklaşan bir ilerleme olacaktır. Seninle insanlık arasındaki uçurum bir gün o kadar büyüyebilir ki, senin yeni bir buluş üzerine duy-

¹⁵ Alan Chalmers, *Bilim Dedikleri*, çev.: H. Arslan, Vadi Yay., 3. Basım, Konya 1997, s. 177-198.

duğun coşkunun karşılığı, evrensel bir dehşet haykırışı olabilir.”¹⁶

Galileo *bilimin amacını, insan varlığının çilesini hafifletmek olarak* tanımlıyor. Bu tanım, bilimin bilim için değil, insan için olması ile de paralellik göstermektedir. Bilimin insana hizmet etmesi demek, insanın, evrenin imkanlarından daha iyi yararlanması ve mutluluğunun artırılması anlamına gelmektedir. Yine bununla beraber, bilim, insanı tehdit eden bir olgu ve gerçeklik olmaktan ziyade, insana güven veren bir boyut taşımak durumundadır. Ama hayatın bütün alanlarında olduğu gibi bu konuda da insan faktörü işin içerisinde bulunmaktadır. Eğer insan bilimi insana hizmet aracı ve vasıtası olarak kullanma gibi yüce bir değeri taşırsa, bilimsel gelişmeler bu yönde olacak ve sonuçları da insanlığın huzuruna, Galileo'nun deyişiyle, insan varlığının çilesini hafifletmeye hizmet edecektir. O nedenle bilim, *bilim için değil, bilim insan için düşüncesi* bir ideal olarak daima zihinlerde canlı tutulmak ve bilim alanında bu doğrultuda ilerlemek gerekmektedir.

Bilim ve bilimsel gelişmelerin amacının doğru tespit edilmesi, bilimin geleceğinin, yönünün ve sonuçlarının doğru temeller üzerine kurulması anlamına gelmektedir. Bu aynı zamanda bilimin kontrol edilmesi ve yönlendirilmesi olarak da düşünülebilir. Burada bilimsel özgürlük akla gelebilir. Ama kast edilen bilimsel özgürlükten ziyade, insana fayda verecek bir bilimden söz edilmektedir. Bir başka ifadeyle, insanlığın geleceğini aydınlatacak ve ona rehberlik edecek bir bilim amaçlanmak durumundadır. Eğer bilim, insanlığın geleceğini karartacak ve tehdit ederse bu bir gelişme ve ilerleme olarak değil, bilakis gerileme ve çökme olarak algılanabilir. Halbuki bilimin amacı, “insanın doğa ile ilişkisini yansıtan teknik ve pratik kaygılar, öznelere nesnel deneyime sahip olabilmelerinin zorunlu koşullarıdır. Bilginin olduğu ortamla bilginin uygulanabileceği yapıyı birleştiren de bu yararlıdır, yani insanın doğaya teknik olarak hakim olma çıkarıdır. Bir başka deyişle, Kuhn'un devrimlerle yıkılıp yenilerinin oluşturulduğunu söylediği paradigmlar, en geniş anlamıyla, bilgi ortamını yaratan amaçların, çıkarların örgütlendiği sistematik yapıdır. Devrimler

¹⁶ B. Brecht, *Life of Galileo, Collected Plays*, Vintage Books, Random House, 1972, Cilt 5, s. 94'ten, Nilüfer Kuyaş, “Çevirmenin Sunuşu”, Thomas S. Kuhn, *Bilimsel Devrimlerin Yapısı*, Kırmızı Yay., İstanbul 2005, s. 51-52.

ise, bilgi ortamlarının iletişimidir, bilgi alışverişinin yapıldığı kurumsal, giderek kültürel etkileşimdir. Bu etkileşimi ve bu bilgi ortamını pozitivistin yapmak istediği gibi tek bir boyutta dondurarak, mekanistik şekilde doğalcı birikimci bir süreç gibi göstermeye çalışmak, bilgide bulunması gereken bu iletişim/etkileşim boyutunu yok etmek, yani teknik gelişmeyi insan çabasının yerine koymaktır. Böylece bilginin amacı insanın özgürleşerek doğaya egemen olması değil, doğaya egemenliğin insanın insana egemenliğiyle özdeşleşmesidir. Bu durumda, az önce değindiğimiz bilgi parçalanması meydana gelmekte, ahlaki, moral, estetik ve kültürel kaygıların, toplumsal ilişkilerin geliştiği düzey ile bilimin geliştiği düzey ayrılmakta, birbirinden uzaklaşmaktadır. Bilgideki amaç, aynı zamanda insanın özgürleşmesi ise, bu düzeylerin birleşmesi gerekir. Bunun için bilimin yöntemsel bir öz-bilinç ve öz-eleştiri düzeyine kavuşması gereklidir.”¹⁷

Bilimi pozitivist bir düşünceyle izah etmek bir anlamda onu sınırlandırmak ve daraltmak olarak düşünülebilir. Kuyaş, bu konuda şöyle söylemektedir: “Yüzyıllar önce *Tanrı bizi aldatmış olamaz* diyen Descartes’i taklit ederek ben de bugün *uzay, yani evren benim zihnimin yapısına yabancı olamaz* diyorum. Çünkü batı uygarlığının ve pozitivist biliminin elele vererek yendikleri bir uygarlığın mirasçısı olarak, batının zorladığı kaderin insanlığın tek kaderi olmadığına, insanlık için farklı çıkış yolları bulunduğu inanmak istiyorum. Ama kim bilebilir ki pozitivistle elele veren teknolojik uygarlığın bir gün gelip de uzayın yapısal bir sonsuzluğu olduğunu iddia edenleri tehlikeli bulup, yüzyıllar önce Galileo’ya yapıldığı gibi, baskı altına almayacağını?”¹⁸ Pozitivist bakış açısı ve yaklaşımı, hayatı sadece maddi ve görünen boyutlarıyla ele almakta ve değerlendirmektedir. Bu, evren açısından düşünüldüğünde, fizik âlemin ötesinde âlemlerin olma ihtimalinin bulunabileceği düşüncesi üzerine kurgulanması gerekmektedir. Zira bilim, kesin kararlar yerine, olabirlikler üzerine gelişen ve değişen bir boyuta sahiptir. İnsan açısından düşünüldüğünde, onun maddi ve manevi boyutu bulunmaktadır. Onun bu iki temel boyutunu ayırmak demek, bütünlüğünü kaybetmek ve onu eksik anlamak anlamlarına gelmektedir. İşte pozitivist bilim

¹⁷ Nilüfer Kuyaş, “Çevirmenin Sunuşu”, Thomas S. Kuhn, *Bilimsel Devrimlerin Yapısı*, Kırmızı Yay., İstanbul 2005, s. 53-54.

¹⁸ Kuyaş, *a.g.m.*, s. 58.

anlayışı, evreni ve insanı parçalayarak, anlama yoluna gitmiş ve eksik sonuçlara ulaşmıştır. Halbuki hem evren hem de insan bütünlüğünde anlaşılacak ve değerlendirilmek durumundadır. İnsana ve evrene dair bütüncül bir yaklaşımla yapılacak bilimsel çaba, daha kuşatıcı ve çözümleyici olarak gözükmektedir. Zaten bugün pozitivist dünya görüşünün bu yaklaşımı, insanlığa kalıcı ve çözümleyici sonuçlar getirmemiştir.

Bilim denildiğinde akla ilk gelen ilerleme ve gelişme olmaktadır. “Ancak ilerleme olan her alanı bilim sayma gibi bir eğilimimiz olduğunu kabul etme, önümüzdeki soruna sadece açıklık kazandırabilir, çözüm getirmez. Bu denemenin betimlediği teknikler ve amaçlarla yürütülen bir girişimde ilerlemenin neden bu kadar önemli sayıldığına anlaşılması, bir sorun olarak hâlâ karşımızdadır. Bu sorun aslında birçok değişik sorudan oluşmaktadır ve her birini de ayrı ayrı ele almak zorundayız. Yalnız, sonuncusu hariç hepsinde çözüm büyük ölçüde bilimsel faaliyet ile onu uygulayan topluluk arasında kurulu ilişki hakkındaki alışılmış görüşlerimizi tersine çevirebilmemize bağlı olacak. Bunu yapabilirsek *bilimsel ilerleme* hatta *bilimsel nesnellik* deyimleri bir ölçüde gereksiz hale gelebilir. Aslında bu fazlalığın bir yönünü daha şimdiden gördük bile. Bir bilgi dalı bilim olduğu için mi ilerleme kaydeder, yoksa ilerleme yaptığı için mi bilim sayılır?”¹⁹

Bilim alanında bilim olsun diye bilim yapmak, ya da yenilik olsun diye yenilik peşinde koşmak, bir sorun çözmekten ve ilerlemekten ziyade mevcut yapı üzerinde olumsuzluklara da neden olur. Yapılacak bir yeniliğin ve bu bağlamda araştırma ve incelemelerin mevcut halden daha iyiye ve ileriye götürücü bir muhtevaya sahip olması bir ideal olarak düşünülmelidir. “Diğer birçok yaratıcı alanın tersine, bilimde yenilik için yenilik, istenilen bir olay değildir. Sonuç olarak yeni paradigmlar, hemen hemen hiçbir zaman öncellerinin tüm becerilerine sahip olmamakla birlikte genellikle geçmiş başarıların en somut kısımlarını büyük ölçüde sorunlar ve daima da yeni somut sorun-çözümlerinin gelişmesine izin verirler. Bu kadarını söylemekle, sorun çözme becerisinin paradigma seçimi için tek yahut tartışmasız temel olduğunu söylemek istemiyoruz elbette. Daha önce gördüğümüz bazı nedenler yüzünden bu tür bir kıstasın var olamayacağını biliyo-

¹⁹ Thomas S. Kuhn, *Bilimsel Devrimlerin Yapısı*, çev.: Nilüfer Kuyaş, Kırmızı Yay., İstanbul 2005, s. 267.

ruz. Fakat bilimsel uzmanlar topluluğunun, ayrıntılı ve kesin bir şekilde ele alabileceği toplu verilerin sürekli gelişmesini sağlamak için elinden gelen her şeyi yapacağını da rahatlıkla söyleyebiliriz.”²⁰

Bilimsel gelişmeler ve ilerlemeler, bütün öznelliğine ve rölatifliğine rağmen, gelişerek devam etmektedir. Hatta bu süreç olumlu ve olumsuz yansımalarıyla her geçen gün daha ileri gitmektedir. Bu anlamda bilim tarihi, ilerlemeci ve gelişmeci bir özellik göstermektedir.²¹ Bununla beraber, her yenilik ve keşif bir gelişme olarak düşünülmemelidir. Öyle ki bazı yenilikler olumlu ve olumsuz boyutları beraberinde getirmektedir. Bu noktada insan bir tercih yapmak durumundadır. Hatta bazen aynı konuda iki farklı tutumla karşı karşıya kalılabilmektedir. Bütün bunlar bilimin beraberinde getirdiği sorunlar olarak belirmektedir. Thomas S. Kuhn, bilim ve ilerleme ilişkisi konusunda şöyle bir değerlendirme yapmaktadır: “Rakip kuramlar arasında seçim yapmak yahut bunalım yaratan bir aykırılığı olan aykırılıklardan ayırt etmek gibi konularda görüş birliği sağlanmasında bilim adamlarının paylaştıkları ilke ve değerlerin yeterli olmadığı düşüncesinde ısrar ettiğim için de zaman zaman öznelliği ve akıldışıçılığı yüceltmekle suçlandığım oldu.”²²

Bilimi ve bilimsel gelişmeleri gerçekleştiren insandır. İnsanın ise kendine ait bir dünya görüşü vardır. Bu dünya görüşü insanın diğer varlıklarla kurduğu ilişkilerde temel belirleyici bir boyuta sahiptir. Yani insan değerleri olan bir varlıktır. Bu değerlerden hareketle hayatı algılamaya ve anlamlandırmaya çalışmaktadır. O nedenle bilimsel faaliyetlerde de bu değerler etkili olmaktadır. Bu anlamda salt bilimsellikten bahsedebilmek çok kolay değildir. Burada öznellik ve nesnellik konusu gündeme gelmektedir.²³ İnsan bilim yaparken objektif olmalı ve kendisini tutuklayan bütün değer yargılarından kendini soyutlamalıdır. Bu bütünüyle mümkün olmasa da önemli ölçüde gerçekleştirilebilme imkanına sa-

²⁰ Kuhn, *a.g.e.*, s. 276.

²¹ Bilim tarihi ile ilgili bkz.: Colin A. Ronan, *Bilim Tarihi Dünya Kültürlerinde Bilimin Tarihi ve Gelişmesi*, çev., E. İhsanoğlu, F. Günergun, Tübitak Akademik Dizi, 2. basım, Ankara 2003.

²² Kuhn, *a.g.e.*, s. 295-296.

²³ Bkz., Doğan Özlem, “Değerler Sorununda Nesnelcilik/Mutlakçılık ve Öznellik/Rölativizm Tartışması Üzerine”, *Bilgi ve Değer, Bilgi ve Değer Sempozyumu Bildirileri*, Ed., Ş. Yalçın, Vadi Yay., Ankara 2002, s. 282 – 312.

hiptir. Ama unutulmamalıdır ki, insan maddi ve manevi yapısıyla bir bütün olarak hayata bakmakta ve yaşamaktadır. Bu tutum, bilimsel faaliyetlerde de, istenirse de, kendisini bir şekilde göstermektedir. Dolayısıyla bilimsel faaliyetlerde zihniyet işin içerisine karışmaktadır. Bu noktada önemli olan bilimi, insanın faydasına bir doğrultuda kullanabilmektir. Böyle yaklaşıldığında bilim, insana ve onun ilgili olduğu alana hizmet eder bir sonuç doğurmaktadır. Zaten bilimsel sonuçlar kullananların, kullanma amaçlarına göre de değişmektedir. Sözelimi, atom enerjisi hastalıkların tedavisinde kullanılabildiği gibi, atom bombası olarak da kullanılabilmektedir. Demek ki bu noktada insanın niyeti ön plana çıkmaktadır. Bu da insanın zihniyetini ve ahlakını düzeltme ve güzelleştirme sorununu gündeme getirmektedir.

c. Sosyal Gelişme Dinamiği Olarak Ahlak

Sosyal gelişme açısından ahlakın nasıl bir dinamik olacağı sorulabilir. Burada *sosyal gelişme, dinamiklik ve ahlak* olmak üzere üç kavram arasındaki ilişkiden söz edilmektedir. Sosyal gelişme, maddi ve manevi alanda mevcut yaşam koşullarından daha iyi bir düzeye yükselme olarak tanımlanırsa, bu süreçte ahlaki değerler belirleyici ve yön verici bir fonksiyon görmektedir. Sosyal gelişme, insan ve toplumların arzu ettiği hatta hedeflediği bir idealdir. Bu idealin gerçekleştirilebilmesi yine insana düşmektedir. İnsan ise akli yetilerini kullanarak, hayat koşullarını bir başka ifadeyle hem kendisi hem diğer insanlar hem de evrenle ilişkilerini ve etkileşimlerini daha yüksek bir düzeye çıkarabilir. Aslında sosyal gelişme insan arzusuyla da yakından ilişkili bir kavramdır. Her şeyden önce insanın daha iyi şartlarda ve daha ideal ilişkiler çerçevesinde yaşamayı hedeflemesi ve bu doğrultuda çalışması gerekmektedir. İşte tam da bu noktada insana ve topluma moral güç kaynağı ya da motivasyon sağlayacak ve duygu, düşünce, tutum ve davranışlarının şekil ve boyutlarını belirleyecek olan ahlaki değerlerdir.

Birey ve toplumlar açısından ahlaki değerler olmazsa olmaz özellikler olarak belirlemektedir. İnsanlık tarihine bakıldığında, ilk dönemlerden günümüze hemen her birey ve toplumun kendine özgü ahlaki bir yapısı bulunduğu görülmektedir. Bu yapı ya da ahlaki değerler, insan ve toplumların düşünce ve davranışlarını yakından etkilemektedir. Bu etkinin oranı, ahlaki değerlerin ve toplumların yapılarıyla doğru orantılı olarak gelişmektedir. Öyle ki bazı toplumlarda ahlaki değerler en temel belirleyiciler olur-

ken, bazı toplumlarda daha az oranda sosyal hayatta etkili olmaktadır. Ama ortaya çıkan sosyal gerçeklik, ahlaki değerlerin, az ya da çok birey ve toplumların hayatlarını belirli oranda etkilemesidir. Ahlaki değerler, birey ve toplumların hayatlarını etkilediğine göre, sosyal hayat üzerinde de etkili olmaktadır.²⁴ Bu anlamda sosyal gelişme de insanla yakından ilişkilidir. O nedenle sosyal gelişme açısından her şeyden önce insanın geliştirilmesi ve donanımlı hale getirilmesi gerekmektedir. İnsan geliştirilmeye ve yetiştirilmeye çalışıldığında sosyal hayat da kendiliğinden gelişip-ilerlemektedir.

Hayatın akışı ve gelişmesi insana bağlıdır. Bu bağlamda tek tek bireylerin hayatları toplumsalı oluşturmakta ve sosyal hayat olarak ortaya çıkmaktadır. Bu süreçte insanın hayata bakışı ve yaklaşımı sosyal hayatın da gelişmesini belirlemektedir. O nedenle “bir insanın, düşünce ve karakter sağlamlığı olmadan yapıp ettikleri arasında değerli bir eylem olduğu düşünülemez. Bir eylem ve bir ereğe yönelmemişse sadece düşünce hiçbir şeyi harekete getiremez.”²⁵ İnsan denilince ilk akla gelen özelliklerden birisi onun düşünce ve karakteri olmaktadır. Düşünce ve karakter, insanın dünya görüşünü oluşturmaktadır. Dünya görüşü de insanın hayata bakışı ve onunla olan ilişkilerini belirlemektedir. İnsanın diğer insanlarla ve evrenle uyumlu ve olumlu bir ilişki kurabilmesi açısından, her şeyden önce onun insan olma konusunda bazı temel değerlere sahip olması gerekmektedir. Bu temel değerler belki fitri yani her insanın az ya da çok üzerinde ittifak edebileceği değerler olarak karşımıza çıkmaktadır. Sözgelimi, yalan konuşmamak, hırsızlık yapmamak, haksız yere adam öldürmemek vb. konularda insanların büyük çoğunluğu aynı kanaatleri taşımaktadırlar. Zaten ahlak denilen boyut da en genel anlamda bunlardan oluşmaktadır. Bu özellikleri taşıyan bir insan, kendisiyle, diğer insanlarla ve evrenle uyumlu bir ilişki kurma idealini de taşımaktadır.

Bakış açısı ya da dünya görüşü sosyal hayatta önemli bir düşünce ve tutum olarak görülmektedir. Bir insanın duygu, düşünce, tutum ve davranışları tek bir nedenle anlaşılabilir. Bunu belirleyen pek çok neden bulunmaktadır. Dünya görüşü ya da kişilik yapısı insanın tüm özelliklerinin bir sonucu olarak ortaya

²⁴ Mustafa Gündüz, *Ahlak Sosyolojisi*, Anı Yay., Ankara 2005, s. 181- 225.

²⁵ Bedia Akarsu, *Mutluluk Ahlakı*, İnkılâp Yay., İstanbul 1998, s. 138-139.

çıkmakta ve insanın düşünce ve davranışları üzerinde belirleyici olmaktadır. Bu aynı zamanda kişinin ahlaki yapısı olarak da ifade edilebilir. Zira dünya görüşü ya da bakış açısı ile ahlaki karakter arasında çok yakın bir ilişki söz konusudur. “Bu anlamda ahlakın davranışı belirleyen eylem kuralları sistemi olduğunu söyleyebiliriz. Bu kurallar belli durumlarda nasıl davranmamız gerektiğini söylemektedir. İyi davranmak ise bu kurallara uymak demektir.”²⁶ İyi davranışlar toplumu geliştirici bir boyut taşıırken, kötü davranışlar toplumun gelişmesini engelleyen bir boyut taşımaktadır. Toplumun gelişmesi iyi ve faydalı davranışların artması oranında olurken, gerilemesi de zararlı olanların artması oranında olmaktadır. Burada iyi davranışın ya da kötü davranışın ölçüsü ne olacaktır, diye düşünüldüğünde, birey ve toplumun zararına olanlar ahlak dışı, faydasına olanlar da ahlaki olarak tanımlanabilir.

Ahlak ve ona bağlı gelişen zihni tutum, insanın davranışları üzerinde doğal bir etki meydana getirmektedir. Zaten ahlak, “düşünme ve taşınma olmaksızın, insandan kolaylıkla fiillerin çıktığı yerleşik bir durumdur.”²⁷ Ahlaki değerler insanın zihin ve gönül dünyası üzerinde etkili olmaktadır. Bu değerler adeta insanın manevi dünyasıyla bütünleşmişlerdir. İnsan herhangi bir davranışta bulunacağı zaman bu değerler otomatik olarak devreye girmekte ve kişinin davranışının şeklini belirlemektedirler. Bu anlamda eğer insan, olumlu ve fayda sağlayıcı değerlerle donanımlı ise, yapacağı davranışın şekli ve sonucu da olumlu ve faydalı olacaktır. Zira söz konusu değerler insanı tutuklamakta ve onun davranışlarına anlam kazandırmaktadır. Dolayısıyla insan bu değerlerden bağımsız hareket etme imkanına sahip değildir. Bu bağlamda insan doğduğu, büyüdüğü, yetiştiği ve aldığı kültürün bir sonucu olarak belli bir kazanıma sahiptir. Bu kazanımların sonucu olarak hayata bakmaktadır. İşte bu bakış ve hareketlerde sözü edilen geçmiş değerler dünyası temel belirleyiciler olarak fonksiyon görmektedir. O nedenle her şeyden önce sorun insanın yetiştirilmesi noktasında düşünülmektedir.

²⁶ E. Durkheim, *Ahlak Eğitimi*, çev., Oğuz Adanır, Dokuz Eylül Yay., İzmir, 2004, s. 38.

²⁷ Cürcânî, *et-Ta'rifât*, 101'den naklen, Şaban Haklı, “İslam Ahlak Teorileri”, *Teorik ve Pratik Yönleriyle Ahlak*, ed.: R. Kaymakcan, M Uyanık, Dem Yay., s. 119.

İnsan ve toplumlar açısından değerlerden bağımsız bir sosyal hayat anlamdan yoksun ve içeriksiz bir boyut taşımaktadır. İnsanı ve toplumu anlamlı kılan ancak değerlerdir. Kant, ahlak konusunda ödev ahlakından bahsetmektedir. Ona göre, “ahlaki hayat, insanın, iyinin ve kötünün ne olduğunu doğrudan doğruya sezdiği bir alandır... Öyleyse, diyor Kant, intelligible dünyanın kanunlarına buyruklar olarak bakmalıyım ve bu ilkeden dolayı yaptığım fiilleri ödevlerim olarak görmeliyim. İşte kesin buyruk dediğimiz şey budur... İnsan o şekilde hareket etmelidir ki onun fiillerinin dayandığı ilke (maxim) aynı zamanda evrensel bir kanun olsun.”²⁸ Kant’ın burada ifade etmeye çalıştığı formel bir ödev ahlakı olarak görülmektedir. Halbuki ahlak, formel ve görünüşte olan bir boyuttan daha derin ve anlamlı bir sorumluluk ve vicdan duygusu olarak ortaya çıkmaktadır. Zaten Kant bu noktada eleştirilmiştir. Bu bağlamda Max Scheler’e göre değerler, “hoştan, nahoştan, kutsal ve kutsal olmayana kadar, tam bir çeşitlilik ve zenginlik arz ederler ve onlar, her şeyden önce insan yaşamına ‘anlam’ katan, bu dünyayı ‘anlamlı’ kılan şeylerdir. İşte, ahlaklılığa bir temel aranırken, insanın nesnelere ve durumlara anlam katmasını sağlayan duygusal yanı ele alınıp çözümlenmeli onun eylemlerinin formel bir ahlak yasasına göre değil, değerlere göre yönlendiği gösterilmektedir. Ancak bu yolla Kant’ın boş, içeriksiz etiği içerikli bir etikle aşılabılır.”²⁹ “Scheler de Kant eleştirisinde, Schiller’in Kant’ı eleştiren şu alaycı dizelerine sık sık başvurur: Seve seve yardım ediyorum dostlarıma. Fakat ne yazık ki buna eğilimlerim neden oluyor. Bu yüzden çok içerliyorum erdemli olamayışıma.”³⁰

Ahlaki değerler ve onların hayata geçirilmesi sürecinde sırf görev ya da sosyal hayatta görünür olması için ahlaklı davranılmaya çalışılmamalıdır. Ahlaki değerler çerçevesinde davranmak, içten ve gönülden gelen bir duyguyla hareketi gerektirmektedir. İnanılarak ve arzu edilerek yapılmayan bir davranış, her ne kadar şekil açısından ahlaki gibi gözükse de içerik açısından ahlaki değerlerden yoksun bir anlam taşımaktadır. Ahlaklı davranmak, bu anlamda, kendiliğinden ve kişiye özel bir davranış olarak be-

²⁸ M. S. Aydın, *Tanrı-Ahlak İlişkisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara 1991, s. 32-34.

²⁹ D. Özlem, *Etik – Ahlak Felsefesi*, İnkılâp Yay., İstanbul 2004, s. 80.

³⁰ Özlem, *a.g.e.*, s. 80.

lirmektedir. Yani kişi hiçbir etki ve beklenti içerisinde olmaksızın, duygu, düşünce ve değerleri çerçevesinde kendiliğinden bir davranışta bulunmaktadır. Sosyal hayatın gelişmesi noktasında bu tutum ve yaklaşım etkili olmakta ve hayatın gelişmesini ve daha yaşanabilir olmasını sağlamaktadır. Bu düşünce ve davranışların etkili olduğu sosyal ortamlar, her açıdan daha güvenilir, daha huzur verici ve daha katlanılabilir hatta arzulanır bir anlam taşımaktadır.³¹

Sosyal hayatın gelişmesi ve ahlakın bir dinamizm unsuru olabilmesi için davranışların ruh ve gönül dünyasıyla ilişkili olarak ortaya konulması gerekmektedir. Bunu bir örnekle ifade etmek gerekirse hizmet sektöründe, *gözlerimi kaparım vazifemi yaparım* anlayışı yerine *gözlerimi açarım vazifemi öyle yaparım* anlayışı etkili olmalıdır.³² Zira Kant'ın ifade ettiği ödev ahlakında duygusal ve ruhsal boyut ihmal edilmektedir. Halbuki "insanın duygusal yanını ihmal eden bir ödev etiği, daha sonra Karl Jaspers'in de dediği gibi, uygulamada bir 'soğuk bürokrat ahlakı'na yol açar ve karşımıza 'kalem efendisi' bir insan tipi çıkar."³³ İnsan herhangi bir iş yaparken ruh ve gönül dünyasını da işin içine katmak durumundadır. Ruh ve gönül dünyasının işin içine katılması, hem işi kolaylaştırmakta hem de işle ilgili olanlar üzerinde olumlu yansımalar meydana getirmektedir. Ruh ve gönül dünyasının işe karıştırılması, söz konusu işin savsaklanması ya da ihmal edilmesi anlamına gelmemektedir. Bilakis işin zevkli ve katlanılabilir olmasını sağlamaktadır.

Ahlaklı davranmak aynı zamanda işin kurallarına uygun hareket etmeyi ve adaleti göz önünde bulundurmaya gerektirmektedir. Yani bütün davranışlarda insani ve ahlaki değerler bütünüyle uygulanmakla beraber, kişinin bunu gerçekleştirirken kendisini de işe katması ve bunu gösteriş olsun diye değil, içten gelen bir arzuyla ve özgürce gerçekleştirmesi gerekmektedir. Zaten özgürlüğün olmadığı ve zorla yapılan davranışlarda ahlaktan bahsedilemez. Çünkü ahlaki davranışlar, vicdani sorumlulukları beraberinde getirmektedir. Bunun için de kişi, bütün dış faktörlerden kaygısız bir şekilde, tamamen kendi özgür iradesi çerçeve-

³¹ Mustafa Çağrı, *İslam Düşüncesinde Ahlak*, MÜİFAV Yay., İstanbul – 1989, s. 52.

³² Akarsu, *a.g.e.*, s. 19.

³³ Özlem, *a.g.e.*, s. 82.

sinde hareket etmelidir. Ancak böylelikle ahlaki ve vicdani davranışlardan söz edilebilir. Zira ahlak, her şeyden önce, vicdanla doğrudan doğruya ilişkili bir boyut taşımaktadır. Bu noktada bazı temel değerler vardır ve kişi bu değerleri kabul ederek, özümsemiştir. Dolayısıyla sosyal hayatta tutum ve davranışlarda bulunurken, bunlar çerçevesinde hareket etmeyi kendisine bir sorumluluk ve vicdan duygusu olarak yüklemiştir. Bu duygu ve düşünceler, davranış esnasında kendisini göstererek, davranışın ahlaki bir şekil almasına neden olmaktadır. Bu da ahlakın sosyal gelişme açısından bir dinamizm olması anlamına gelmektedir.³⁴

Değerler bütünü olarak düşünülen ahlak, insanların bu değerlerle kuşatılması ve donatılması olarak anlaşılabilir. Ahlaki değerlerle kuşatılan ve donanımlı hale gelen insan, sosyal hayatta bu değerlerden bağımsız hareket edememektedir. Bu noktada değerler varlığını hissettirerek, birey üzerinde etkisini göstermektedir³⁵. Bu his ve duygu, her ne kadar başlangıçta dış dünyadan elde edilmiş olsa da, hayata geçirilme sürecinde kişinin manevi dünyasından gelmektedir. Zira bilinmektedir ki, insan hayatında iç dünyadan gelen duygu ve düşüncelerin yaptırım gücü, dış dünyadan gelenlerden daha baskın ve etkilidir. O nedenle ahlaki değerler kişinin iç dünyasından gelerek, sosyal hayatta görünür olmaktadır. Bu da dinamizm anlamında toplumun gelişmesine olumlu katkı sağlamaktadır.³⁶

İnsanlık tarihinde toplumların ahlaki değerlerine bakıldığında, dini değerlerin etkisi açıkça görülmektedir. Zira dini değerlerle ahlaki değerler arasında çok yakın ve ayrılmaz bir ilişki bulunmaktadır. Bu bağlamda din, ahlaka temel oluşturmaktadır.³⁷ “M. Scheler’e göre insanın gerçekleştirmeye çalışacağı ideal öz, tanrısal özdür. İnsan ancak bu yolla ‘tanrısallığın varlık birliği’ne katılabilir; ancak burada tanrısal istenç ile insan istenci bir birliğe girebilirler ve ancak burada kişi kendisini tanrısal istenci gerçekleştiren varlık olarak hissedebilir.”³⁸ İnsanın ahlaklı ve vic-

³⁴ Alexis Bertrand, *Ahlak Felsefesi*, çev., S. Zeki, sad., H. Altıntaş, Akçağ Yay., 2. Baskı, Ankara 2001, s. 21-26.

³⁵ Bkz.: *Değerler ve Eğitimi Uluslararası Sempozyumu*, Ed.: R. Kaymakcan ve diğerleri, Dem Yay., (26-28 Kasım) İstanbul 2007.

³⁶ Hüsameddin Erdem, *Ahlak Felsefesi*, Hü-Er Yay., Konya 2002, s. 39-40.

³⁷ Bkz.: Recep Kılıç, *Ahlakın Dini Temeli*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara 2003.

³⁸ Özlem, *a.g.e.*, s. 88.

danlı davranmasını gerektirecek, inandığı ve bağlandığı değerlerin olması doğal bir durumdur. İnanılan ve bağlanılan bu değerler uğruna insan ancak ahlaklı olabilir. Bir başka ifadeyle, inanç unsurları insanlar üzerinde daha fazla etkili olarak, duygu, düşünce, tutum ve davranışlara yön vermektedir. Bu değerler de sosyal gelişmeye olumlu ve anlamlı bir boyut kazandırmaktadır.

İslam ahlakı açısından bakıldığında, Kur'an ve Sünnet temelli ahlaki öğretiler,³⁹ insana insanca muamele etmeyi, insan, evren ve Allah arasında uyumlu bir hayat sürmeyi tavsiye etmektedir. Kur'an-ı Kerim'e bakıldığında, ayetlerin, insanın faydasına bir anlam taşıdığı açıkça görülmektedir. Bu anlamda Kur'an-ı Kerim, ahlaki değerleri ön plana çıkarmaktadır. Öyle ki hemen her konuda Kur'an, sevgiyi,⁴⁰ saygıyı,⁴¹ merhameti⁴² ve adaleti⁴³ tavsiye etmektedir. Hatta bütün bunların ölçüsünü de belirlemektedir. Kur'an ayetleri objektif bir bakışla incelendiğinde, insan fitratıyla, evrenle ve doğal hayatla ne derece örtüştüğü çok açık ve net bir şekilde görülmektedir.

Ahlaki değerler açısından Hz. Peygamber'in hayatına bakıldığında da bir ahlak abidesiyle karşılaşmaktayız. İnsan olma ve insani değerler çerçevesinde bir hayat sürme anlamında Hz. Peygamber güzel ahlakın bir örneğidir. Onun hayatında insanlık için güzel örnekler bulunmaktadır. Bu anlamda dünya insanlık ailesi onun ahlakına ve hayata bakışına muhtaçtır.⁴⁴ Zaten Hz. Peygamber, güzel ahlakı tamamlamak için gönderildiğini belirtmektedir.⁴⁵ İnsanın ve onun yaşadığı hayatın gelişmesi ve güzelleşmesi açısından Kur'an vahyi ve Hz. Peygamber'in hayatı büyük anlam ve önem taşımaktadır. Sosyal hayatın gelişmesi ve ilerlemesi açısından hem Kur'an hem de Sünnet önemli bir dinamizm olarak değerlendirilebilir.

³⁹ Bkz: M. Abdullah Draz, *Kur'an Ahlakı*, çev.: E. Yüksel ve Ü. Günay, İz Yay., İstanbul 2002; Babanzâde Ahmed Naim, *İslam Ahlakının Esasları*, sad.; R. Kılıç, TDV Yay Ankara 1995; Mustafa Çağrı, *İslam Düşüncesinde Ahlak*, MÜİFAV Yay., İstanbul - 1989.

⁴⁰ Meryem 19 / 96; Rum 30 / 21; Tevbe 9 / 71.

⁴¹ İsrâ 17 / 23, 24, 28, 53.

⁴² Ankebut 29 / 8; Nisâ 4 / 36.

⁴³ Nisâ 4 / 58, 127; Mâide 5 / 8, 42.

⁴⁴ Bkz.: Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı Sempozyumu, Yayına Haz.: M. Söylemez, İslami İlimler Dergisi Yay., (20-22 Nisan 2007), Çorum 2007.

⁴⁵ Muvatta', *Husnû'l-Hulk*, 8.

Ahlaki değerlere göre yaşamak, aslında bir insan ve toplum için önemli bir ihtiyaçtır. İnsanlık var olduğu sürece ahlaki değerlere hep ihtiyaç duyulacaktır. Bugün ahlaki değerler açısından dünyaya bakıldığında ciddi bir yozlaşma ve insani değerlerden uzaklaşma görülmektedir. Sözelimi açlık, sefalet, insan hakları ihlalleri, sömürü vb. durumlar insanlığı ciddi anlamda tehdit etmektedir. İşte tam bu noktada ahlaki ve dini değerler, insana saygı göstermeyi, onu korumayı ve yaşatmayı ahlaki bir değer olarak ortaya koymaktadır. Bu bağlamda Kur'an-ı Kerim'in tavsiyeleri ve Hz. Peygamber'in söz, fiil ve uygulamaları önemli ve anlamlı ahlaki değerler taşımaktadır. Sosyolojik açıdan da ahlaki değerler toplum bireyleri arasında saygı ve güven unsuru oluşturmaktadır. Saygı ve güvenin olduğu sosyal ortamlarda da hayat daha anlamlı ve konforlu olmaktadır.

d. Sosyal Gelişme Açısından Bilim ve Ahlak İlişkisi

Toplumlar açısından gelişme bir ideal olduğuna göre, bu gelişmeyi sağlayacak olan temel unsurlardan ikisi hatta en önemlileri bilim ve ahlak olarak görülmektedir. Bilimsel gelişme toplumun maddi hayatı üzerinde etkili olurken, ahlaki gelişme de manevi hayatı üzerinde etkili olmaktadır. Bunlar aslında birbirinden kesin hatlarla ayrılabilen alanlar da değildir. Hatta bilimi sadece maddi alanla sınırlandırmak, ahlakı da manevi alanla sınırlandırmak, onların alanlarını daraltmak ve sınırlamak anlamlarına gelmektedir. Bu iki alan tüm toplumu yakından ilgilendirdiği gibi, ikisi arasında da ayrılmaz bir ilişki söz konusudur. Sosyal gelişme dinamiği olarak bilim ve ahlak konularını daha önce ayrı ayrı incelediğimiz için, burada bu iki alan arasındaki ilişkiyi değerlendirmeye çalışacağız.

Bilim ve ahlak kavramları arasında nasıl bir ilişki olabilir? Öyle ki, bilim, objektif, rasyonel ve nesnel bir alana hitap ederken; ahlak sübjektif, zihni ve kültürel bir alanla ilgili gibi gözükmektedir. Böyle bakıldığında hayat, madde ve manadan ibaret ve her iki alan arasında da bir ilişki bulunmamaktadır. Bu yaklaşım ve bakış açısı pozitivist ve maddeci bir yaklaşımdır. Buna bağlı olarak her nesne kendi somut varlığı çerçevesinde ele alınmak ve değerlendirilmek durumundadır. Bu bağlamda insanı da maddi ve manevi boyutları olarak ayrı ayrı değerlendirmek gerekmektedir. Ancak bu yaklaşım parçalayıcı ve sorunlu bir bakış açısı olarak ortaya çıkmaktadır. Belki bu yaklaşım maddi dünyadaki nesnelere özelliklerinin keşfi noktasında geçerli bir anlayış ola-

rak uygulanabilir. Hatta uygulanmalıdır. Ancak bu nesnelere varlık sebepleri ve hangi amaçlar doğrultusunda kullanılması gerektiği sorunu akla geldiğinde, ahlaki değerler devreye girmektedir. Zira her nesnenin evrende belli bir varlık sebebi bulunmaktadır. Dolayısıyla onların, o sebepler çerçevesinde kullanılmalrı hem bilimsel hem de ahlaki bir tutumdur.

İnsan açısından bakıldığında da insan, maddi ve manevi boyutlarıyla bir bütünlük oluşturmaktadır. Onu sadece fiziki ve biyolojik özellikleri ile açıklamak, insanı parçalamak ve manevi dünyasından ayrı ele almak demektir. Halbuki bilinmektedir ki insan, ruh ve bedenden ibaret bir bütündür. Hatta hasta olup, doktora gittiğinde, fiziksel ve biyolojik yapısında bir hastalığa rastlanmadığında, psikiyatri bölümüne ya da psikoloğa sevk edilerek ruhsal alanı da araştırılmaktadır. Yani insanın ruh ve mana boyutunu görmemek, onu salt maddeden ibaret görmek eksik bakmak olarak değerlendirilebilir. O nedenle bilim ve ahlak arasında ayrılmaz ve yakın bir ilişki akla gelmektedir. Bazı insanlar her ne kadar bu ilişkiyi inkar etseler de uygulama alanında bu kaçınılmaz olarak hayata yansımaktadır. Çünkü insanlar bilim yaparken, zihni ve ahlaki değer yargılarını laboratuvarın dışında bırakma imkanına sahip değillerdir. Bilim, insanın madde ile olan ilişkisi çerçevesinde maddenin özelliklerini keşfetme, bir başka ifadeyle evrende bulunan varlıkların sırlarına ulaşma ve onu insanın hizmetine sunma çabasıdır. Bu süreçte, bilim adamları, kendi bakış açıları, yaklaşımları, kültürleri ve ahlaki değerleri çerçevesinde maddeyi incelemeye ve araştırmaya çalışmaktadırlar. Belki bizzat maddeden hareket edilerek bilim yapılmaktadır. Ancak onun kullanılması aşamasında sözü edilen bu değerler için içerisine karışmakta ve bilimsel gelişmelerin hangi amaçlar doğrultusunda değerlendirilmesi üzerinde etkili olmaktadır.

Ahlaki değerlerden bağımsız bir bilim anlayışı, maddenin hangi doğrultuda ve ne amaçla kullanılacağı konularında belirsizlikler taşımaktadır. Halbuki, bilim, insana ve onun hayatına olumlu yansımalar göstermek durumundadır. İnsana hizmet etmeyen ve onun hayatını kolaylaştırmayan bir bilimsel faaliyet, insan ve hayat açısından anlamlı gözükmemektedir. Bilimsel faaliyetlerin anlamlı ve insana hizmet edebilmesi için de, değerler çerçevesinde bir tutumun belirlenmesi gerekmektedir. Bu anlamda ahlaki değerler bilimin hedefini belirlemede ve yol göstermektedir. Bu yol, bilimsel faaliyetin içeriğiyle ilgili olmaktan

ziyade, amaçlar doğrultusunda bir yoldur. Öyle ki ahlaki değerler, bilimin amaç ve hedeflerinin belirlenmesinde etkili olarak, insan, evren ve Allah arasında uyum ve dengeye dayalı bir yaklaşım verir. Çünkü insan ve evren arasında doğal bir ilişki bulunmaktadır. Bilimsel faaliyetlerin de bu ilişkiyi geliştirici ve kolaylaştırıcı bir gayesinin olması beklenir. İnsanı ve evreni tahrip edecek ya da insan ile evren arasında dengenin bozulmasına neden olacak bir yaklaşım, sosyal hayat açısından bir gelişme olarak değil, olsa olsa tahribat olarak ortaya çıkmaktadır.

Bilimsel keşifler, evrenin yapısını ve onların hangi amaçlar doğrultusunda kullanılabileceği konusunda insanlara bilgi ve imkan vermektedir. Toplumların gelişmeleri açısından bilimsel faaliyetler durmaksızın sürdürülmek ve geliştirilmek durumundadır. Toplumun bilim, teknik ve fen alanı gelişirken; sosyal, kültürel ve ahlaki alanı geri kalırsa, tek kanatlı kuş misali, toplumun bir boyutu ihmal edilmiş ve geri kalmış olur. Hatta diğer alanın gelişmesi ahlaki alanla uyumlu olmadığından, toplumun nereye gideceği belli olmayan bir yola yönelmektedir. Bu iki alanın birlikte ve paralel bir çizgide hatta aynı çizgi çerçevesinde toplumu ileriye taşıması beklenmektedir. Bilim alanının ahlak alanından destek alması, bilimsel çalışmalara hem hız verir hem de daha sağlam bir zeminde ilerlemesini sağlar.

Bilimsel keşiflerin ve yeniliklerin insan hayatı açısından anlamlı olup-olmadığının testi ahlaki değerlerle ölçülebilir. Bu ölçüm ya da değerlendirme, bilimin insanlığa faydası açısından bir değerlendirmedir. İnsana ve hayata katkı sağlamayan hatta tehdit eden bilimsel bir buluş ne kadar geniş boyutlu olursa olsun, bu bir gelişme ve ilerleme olarak ifade edilemez. Bilimsel keşif ve yeniliklerde asıl olan, onun insan ve evren açısından ifade ettiği anlam ve boyut olarak karşımıza çıkmaktadır. İşte bu noktada ahlaki değerler, bilimsel alanın ve bu alanda ortaya çıkan yeniliklerin insan açısından ne anlama geldiğini değerlendirme imkanı vermektedir. Böyle bir değerlendirmeden yoksun bilimsel faaliyetler, belki bazı konularda gelişme ve ilerlemeler sağlayabilir. Ancak unutulmamalıdır ki, insan hayatını tehdit eden ve değerlerden bağımsız gelişen bir bilimsel gelişme, sosyal hayatı olumsuz yönde etkilemektedir.

Bilim açısından bir motivasyon unsuru olan ahlaki değerler, aynı zamanda çalışma, üretme ve yeni şeyler ortaya koyma duygusu verir. Ahlaki değerlerin canlı olduğu toplumlar daha dina-

mik ve daha hareketlidir. Bu dinamiklik bilim alanına da bir şekilde yansıyor, bilimsel keşiflerin ve yeniliklerin ortaya konulmasına vesile olurlar. Çünkü ahlaklı insan daha azimli daha çalışkan ve daha üretken bir durumda olmayı arzular. Ona bu duygu ve düşünceyi veren ise inandığı ve bağlandığı değerlerdir. Dolayısıyla ahlaki değerlerle donanımlı olan bir toplumda hemen her alanda bir güzellik ve gelişme olduğu gibi, bilim alanında da bir gelişmeden söz edilebilir. Buna karşılık, ahlaki değerlerden yoksun olan toplumların ciddi sorunlar yaşadığı da bir gerçektir. Ahlaki yoksunluk, “toplumun her kesiminde ve hayatın her düzeyinde kendisini gösterebilir. Bunlar, ne yazık ki, bilimsel faaliyetlerle ilişkisiz gibi görünebilir; ancak ahlaki olgunluk elde edilmeden bilimsel üstünlüğe erişilemez. Mesala, hırsızlık bir ahlaki bitkinliktir. Bu davranış bir toplumda yaygınlaşmışsa, hayatın her yönüne kolaylıkla sirayet edebileceği için hem toplumu yozlaştıracak hem de bilimsel ilerlemeyi engelleyecektir. Hırsızlık, çok âdi ve basit bir ahlaki çöküntü olmasına rağmen, kolaylıkla rüşvete, yalana, bencillığe ve kopyacılığa yol açacağından –zaten bunlar mevcut oldukça bilim de mümkün olamayacağından- zincirleme bir etkiyle fikrî hayatı her yönden zehirleyecektir.”⁴⁶

Sosyal gelişmenin sağlanabilmesi için toplumsal unsurların her birinin gelişme ve ilerleme sürecinde olması gerekmektedir. Bu gelişme sosyal, kültürel, dini, ahlaki, iktisadi, fenni vb. hayatın tüm alanlarında kendisini göstermelidir. Toplumun bir bütün olarak gelişebilmesi bu unsurlar arasında da karşılıklı bir dayanışmanın olmasına bağlıdır. Toplumu ilgilendiren unsurlar arasında karşılıklı uyuma ve işbirliğine dayalı bir gelişme süreci, hem daha hızlı yol alınmasına hem de daha köklü ve kalıcı gelişmelere imkan sağlamaktadır. Bunun için de bilimsel ve toplumsal şartların birleştirilmesine ihtiyaç bulunmaktadır. Bu bağlamda, ahlak, düşünce, eğitim, hukuk, siyaset ve iktisat bir bütünlük olarak düşünülebilir. “Bu ölçütlerin hepsinin tek bir temel üzerine kurulduğu açıkça görülmektedir: Ahlak.”⁴⁷ Ahlak, bu noktada önemli bir fonksiyon görmekte ve toplumsal dinamikleri harekete geçirici bir rol üstlenmektedir. Ahlaki değerlerle donanımlı bir toplum, hemen her alanda gelişmeci bir özellik göster-

⁴⁶ Alparslan Açıkgenç, *İslam Medeniyetinde Bilgi ve Bilim*, İSAM Yay., İstanbul 2006, s. 129-130.

⁴⁷ Açıkgenç, *a.g.e.*, s. 131.

mektedir. Onun içindir ki “bilimsel durağanlaşma, ahlaki durağanlaşma demektir. Çünkü ahlaken durağanlaşan bir toplum, özgün fikir üretecek bir bilim adamı yetiştiremez. İstisna olarak bu dönemlerde büyük bilim adamı yetişebilir; ancak bunun düşünceleri toplumda yayılma düzeneğinin bozulmasından dolayı yayılamaz ve yeni bilim adamları yetiştiremez. Böylece izleyicisi olmayan münferit bilim adamları ortaya çıkabilir. Ama genel kaidede bozulmaz: Bilimsel durağanlık ahlaki durağanlığa eşdeğerdir.”⁴⁸

Bilim ile ahlak arasında ilişki kurulurken toplumların sosyolojik yapıları da önem taşımaktadır. Bu anlamda ortaya konulacak bir yenilik söz konusu toplumun sosyal dokusuna ve karakteristiklerine uygun bir özellik göstermek durumundadır. Aksi takdirde toplumda kırılmalara ve ayrılımlara sebep olabilir. O nedenle bilimsel gelişmelerde sosyolojik perspektif anlamlı ve önemli bir boyut olarak ortaya çıkmaktadır.

Bir toplumun gelişmesi ve ilerlemesi sonucu medeniyet unsurları ortaya çıkar. Toplumların gelişmeleri ve bir medeniyet oluşturabilmeleri önemli ve uzun soluklu bir süreçtir. Bu süreçte hem bilimsel hem de toplumsal şartların olgunlaşması ve bir gelişmişlik boyutuna ulaşması gerekmektedir. Medeniyet özelliği gösteren bir toplum, hemen her alanda dünya standartlarında hatta dünya standartlarının üzerinde bir gelişmişlik düzeyine sahiptir. Böyle bir toplumda bilim, sanat, teknik, fen ve insani ilişkiler yüksek düzeydedir. İnsanlar hemen her konuda bilimin ve medeniyet unsurlarının gösterdiği doğrultuda bir hayat yaşamaktadırlar. Ancak bunun sağlanabilmesi için de salt bilim yeterli gözükmemektedir. Bunun için de “medeniyetleşmede en önemli ve en zorunlu, bu yüzden de en baskın olan itici güç, ahlaki cevvaliyet sonucu doğan ‘bilgi’dir. Özellikle bilimsel bilgi sayesinde, toplum fertleri bilimsel dünya görüşü kazanarak toplumlarını cevval bilgi ortamına dönüştürmekle bunu başarırlar.”⁴⁹ Dolayısıyla bilimsel bilgi ile ahlaki değerlerin paralel gitmesi büyük önem taşımaktadır. “Çünkü bilim, medeniyetin sadece bir yönüdür. Ancak bilim, medeniyeti külli bir kültür olarak tutan en önemli yöndür. Bu açıdan birinin çöküşünde asıl bağlamsal şart ne ise, diğeri için de aynı şart belirleyicidir. Bunu da ahlaki yön

⁴⁸ Açıkgenç, *a.g.e.*, s. 140.

⁴⁹ Açıkgenç, *a.g.e.*, s. 150-151.

olarak belirlediğimize göre, her iki sürecin tarihi seyri paraleldir.”⁵⁰

Bugün bilim, sadece maddi ve teknik gelişmeler olarak anlaşılmaktadır. Halbuki insanın sosyal, kültürel ve ahlaki açıdan gelişmesi de bilim, kültür ve medeniyet çerçevesinde bir faaliyet olarak düşünülmelidir. Bununla beraber, bilim, teknik ve fen ile ahlaki değerler arasında da çok yakın ve etkileşime dayalı bir ilişkinin olduğu göz ardı edilmemelidir. Sözelimi bugün tartışılan genetik çalışmalar, klonlama, yapay dölleme, kiralık anne vs., ekolojik felaketler, sosyal sorunlar vb. bilimsel gelişmeler ile ahlaki değerler arasında yakın bir ilişkinin olduğunu ortaya koymaktadır. Yani bütün bunlar birbiriyle ilişkili alanlardır. Bunları birbirinden bağımsız düşünmek ciddi ahlaki krizlere neden olabilir. Batı bilimi açısından bakıldığında, maddeci ve teknik boyut ön plana çıkmakta, sosyal, kültürel ve ahlaki alan ikinci planda kalmaktadır. Bu yaklaşım da insanlığa huzur ve mutluluk getirmemektedir. Dolayısıyla insanın ruh ve gönül dünyasının da tatmin edilmesi gerekmektedir. Hatta bilim ve teknik gelişmeye ahlaki değerler ruh ve anlam katarak insanın faydasına bir boyut taşımalarına vesile olmaktadır. Bu yaklaşımdan yoksun bir bilim anlayışı, *bilim bilim içindir* düşüncesinden öteye geçerek, *bilim insan içindir* aşamasına geçememektedir. O nedenle ahlaki ve insani değerler çerçevesinde bir bilim ve o doğrultuda bir gelişme ve ilerleme sürecine girmek gerekmektedir.

Bilimsel açıdan dünyanın geldiği noktaya bakıldığında, bilimsel gelişmeler hızlı bir şekilde ilerlemektedir. Bilim alanında geline bu noktaya paralel olarak insanlığın da mutlu ve huzurlu olması beklenmektedir. Ne var ki gelişmelerin bilimsel gelişmelerle paralel olmadığı görülmektedir. Yani bilim geliştikçe, huzur artacağı yerde insanların huzursuzlukları artmaktadır. İşte tam da bu noktada ahlaki değerlerin yeterince sosyal hayatta görünür olmadıklarından söz edilebilir. Zira bilimin bu derece geliştiği bir dünyada, *açlıktan, sefaletten ve savaştan*⁵¹ söz edilme yerine; *tokluktan, gelişmişlikten ve güvenden* söz edilmesi arzu edilmektedir. Bu sorunlar bilimin gelişmesinden kaynaklanma yerine, bilimsel gelişmelerin nerede ve nasıl kullanılmasından kaynaklanmakta-

⁵⁰ Açıkgenç, *a.g.e.*, s. 152.

⁵¹ Küresel sorunlarla ilgili bkz.: Mustafa Köylü, *Küresel Ahlak Eğitimi*, Dem Yay., İstanbul 2006.

dır. Bunun için de evrensel ahlak normlarına ihtiyaç bulunmaktadır.

Sonuç

Değişme, hayatın bir gerçeğidir. Az ya da çok evrende hemen her şey zamana göre belli bir değişim süreci geçirmektedir. Bu anlamda evrende değişmeyen tek şey değişme kavramı olarak karşımıza çıkmaktadır. Değişme ileriye de olabilir, geriye de olabilir. Dolayısıyla değişme nötr bir kavramdır. Değişmenin algılanışı birey ve toplumlara göre farklılaşmaktadır. Ama bilinen bir husus, mevcut halden daha farklı bir hale gelme durumu değişme olarak adlandırılmaktadır. Bu değişme, olay, olgu veya nesnelere açısından olabilir. Ancak bu değişiklik, bakan insanın değerlendirmesine göre gelişme ya da gerileme olarak adlandırılmaktadır.

Değişme çerçevesinde düşünülen gelişme kavramı ise, mevcut halden daha iyi bir hale geçiş ya da ilerleme olarak değerlendirilmektedir. Herhangi bir insan, toplum ya da bir olgu hakkında gelişmeden bahsedildiğinde, daha iyi bir düzeye yükselme kastedilmektedir. Zira gelişme kavramı, ileriye ve daha iyi bir düzeye yükselme anlamlarını çağrıştırmaktadır. Bu bağlamda sosyal gelişme, bir toplumun maddi ve manevi unsurlarının daha ileri bir düzeye yükselmesi olarak düşünülmektedir. Bir toplumun sosyal gelişmişlik düzeyi hem maddi hem de manevi alanı kapsamaktadır. Her ne kadar sosyal kelimesi manevi unsurlarla ilgili olarak görülse de sosyal gelişme denildiğinde, her iki alanda meydana gelen gelişmişlik düzeyi akla gelmektedir.

Sosyal gelişme açısından bilimin anlamı, önemi ve yeri inkar edilemez bir gerçekliktir. İnsan ve toplumları gerek maddi gerekse manevi açıdan geliştiren ve ileriye götüren bilimsel çalışmalardır. Bilim, bir toplumun gelişmesi ve ilerlemesinin temel lokomotif olarak görülmek durumundadır. Bilimsel gelişmeler olmaksızın toplum hayatı gelişemez. Bilim, dinamik bir boyut taşıdığından, toplum hayatını maddi ve manevi yönleriyle harekete geçirecek, mevcut halden daha gelişmiş bir hale yükseltmektedir. Ancak bilim, nötr bir alan olarak görülmek durumundadır. Zira bilim, insanların bakış açıları ve düşüncelerine göre her alanda kullanılabilecek bir boyut taşımaktadır. Bilimsel keşifler ve yenilikler, eğer insan ve toplumların faydasına ve gelişmesine yönelik olarak düşünülürse, bilim, insana hizmet ederek, hayatın daha güvenli, daha konforlu ve daha huzurlu olmasına hizmet etmiş

olur. Ancak bilimsel faaliyetler, insan ve toplumların hayatını tehdit edici bir çerçevede kullanılırsa, bilim mutluluk verici ve geliştirici bir boyut taşımaktan ziyade, mutsuzluk verici ve tehdit edici bir unsur olarak ortaya çıkar. Sözelimi nükleer gelişmeler, insana hizmet eden bir alanda kullanılabilirse bu bir gelişme ve ilerleme olarak değerlendirilir, fakat silah sanayinde kullanılırsa, insanlığı tehdit edici olarak değerlendirilir.

Ahlak, birey ve toplum açısından sosyal bir olgudur. Hemen her birey ve toplumun kendine özgü ahlaki bir yapısı vardır. Bu bağlamda ahlak izafi bir olgudur. Ancak insanlığın büyük çoğunluğunun üzerinde ittifak edebileceği bazı temel ahlaki kurallardan da söz edilmektedir. Sözelimi, haksız yere adam öldürmek, hırsızlık yapmak, yalan konuşmak vb. bunlar dünya insanlık ailesinin büyük çoğunluğunun üzerinde ittifak ettiği sosyal ahlak kurallarıdır. Bu anlamda ahlak, birey ve toplum hayatına yön veren temel bir gerçeklik olarak görülmektedir. Dolayısıyla birey ve toplum hayatında ahlaki değerler önemli ve anlamlı bir yere sahiptir. Sosyal gelişme sürecinde ahlak, motive edici ve düzen sağlayıcı bir rol oynamaktadır. Belki ahlak, doğrudan doğruya sosyal gelişme faktörü olarak görülme bile, hayata anlam verme açısından onun önemi ve yeri inkar edilemez. Çünkü ahlak, insani değerlerden oluşmakta ve insanın insanca yaşamasının kurallarını belirlemektedir. Sosyal gelişme de, insanın hem kendisiyle hem diğer insanlarla ve hem de evrende bulunan diğer varlıklarla uyumlu ve dengeli bir hayat sürmesi ve bunun geliştirilmesi olarak düşünülürse, işte tam bu noktada ahlaki değerler dinamik bir rol oynamaktadır. Ahlaki değerler insanın hayata bakışını etkileyen ve ona yön veren bir anlam ve boyuta sahiptir. Bu anlamda ahlaki değerler, insana bir dünya görüşü kazandırmaktadır. Ahlaki değerler penceresinden dünyaya bakan insan ise, düşünce, tutum, tavır ve davranışlarında o değerler çerçevesinde hareketlerde bulunmaktadır. Söz konusu değerler onu bağlamakta ve etkilemektedir.

Ahlaki değerlerin bilimsel alanla da yakın ilişkisinden söz edilebilir. Zira insan son tahlilde değerleri olan bir varlıktır. Bilim yaparken bu değerlerden bağımsız hareket etmemektedir. Öyle ki herhangi bir alanda çalışırken, bir düşünce ve amaç çerçevesinde hareketlerde bulunmaktadır. Daha önce de belirtildiği üzere, bilim, evren ve ona dair olanlar hakkında detaylı bilgi elde etme ve onları en ideal anlamda kullanma faaliyetidir. Bu anlamda da

bilim, nötr bir alan olarak karşımıza çıkmaktadır. Ama bilimsel faaliyetlerin hangi amaç ve niyetlerle yapıldığı ve elde edilen buluşların hangi amaçlar doğrultusunda kullanılacağı tamamen insana aittir. İşte bu noktada insanın ahlak ve zihniyeti belirleyici olmaktadır. Eğer insan, bilimi ve bilim çerçevesinde elde edilenleri, insanlığın faydasına bir doğrultuda kullanırsa, insanlık bunlardan olumlu anlamda istifade etmiş olur. Fakat insanlığın zararına bir doğrultuda kullanılırsa, insanlık bunlardan olumsuz yönde etkilenir. O nedenle bilime ve bilimsel faaliyetlere, ahlak, öncülük ve rehberlik etmek durumundadır. Hatta bu konuda bilimsel gelişmelerle ilgili *bilim etiği* kavramı kullanılmaktadır. *Bilim etiği*, bir anlamda bilimin insana hizmet etmesi şeklinde düşünülebilir. Dolayısıyla *bilim*, *bilim içindir mantığı ve düşüncesi yerine*, *bilim insan içindir* anlayışını etkili kılmak gerekmektedir. Bilimin insana hizmet ettiği bir ortamda da sosyal gelişme ve ilerlemeden söz edilebilir. Bu da ancak etik değerlerle mümkün gözükmektedir. Bunun içindir ki, bilimsel gelişmelerle ahlaki değerler paralel ve aynı düşünceler çerçevesinde ilerlemek ve gelişmek durumundadır. Aksi takdirde bilim olarak ortaya konulanlar, insanlığın gelişmesine değil, felaketine hizmet etmiş olur. Bu çok ciddi bir insanlık ve ahlak sorunudur. Öyle ki bu sorun, bugün de insanlığının önünde durmaktadır. Hayat devam ettiği sürece de bu sorun hep gündemde kalacaktır. Ama ahlaki değerler çerçevesinde bir dünya görüşü, hem bilimin gelişmesine hem de insanlığa hizmet etmesine imkan sağlamaktadır.

Sosyal gelişme, her insan ve toplumun arzu ettiği bir süreçtir. Bunun sağlanabilmesi de ahlaki ve bilimsel gelişmelerle mümkün olmaktadır. Ahlak ve bilimin çatışma yerine uyum ve işbirliği çerçevesinde düşünülmesi ve uygulanması, sosyal hayata olumlu katkılar sağlayacaktır. Bu bağlamda İslami değerlerin de hem ahlaki değerlerin oluşması hem de bilimsel gelişmelerin sağlanması açısından anlamlı ve önemli bir boyut taşıdığı görülmektedir. İnsan, evren ve Allah arasındaki ilişkinin sağlıklı ve dengeli bir temele oturması açısından İslami değerler çözümleyici ve geliştirici bir anlama sahiptir.

KAYNAKÇA

- AÇIKGENÇ, Alparslan, İslam Medeniyetinde Bilgi ve Bilim, İSAM Yay., İstanbul 2006.
- AKARSU, Bedia, Mutluluk Ahlakı, İnkılâp Yay., İstanbul 1998.
- AKDOĞAN, Ali, Sosyal Değişme ve Din, Rağbet Yay., İstanbul 2004.
- AYDIN, M. S., Tanrı-Ahlak İlişkisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara 1991.
- BERTRAND, Alexis, Ahlak Felsefesi, çev., S. Zeki, sad., H. Altıntaş, Akçağ Yay., 2. Baskı, Ankara 2001.
- BİLGİSEVEN, A. Kurtkan, Genel Sosyoloji, Filiz Kitabevi, (Genişletilmiş 4. baskı), İstanbul 1986.
- CHALMERS, Alan, Bilim Dedikleri, çev.: H. Arslan, Vadi Yay., 3. Basım, Konya 1997.
- ÇAĞRICI, Mustafa, İslam Düşüncesinde Ahlak, MÜFAV Yay., İstanbul 1989.
- Değerler ve Eğitimi Uluslararası Sempozyumu, Ed.: R. Kaymakcan ve diğerleri, Dem Yay., (26-28 Kasım) İstanbul 2007.
- DRAZ, M. Abdullah, Kur'an Ahlakı, çev.: E. Yüksel ve Ü. Günay, İz Yay., İstanbul 2002.
- DURKHEIM, E., Ahlak Eğitimi, çev., Oğuz Adanır, Dokuz Eylül Yay., İzmir, 2004.
- ER, İzzet, Sosyal Gelişme ve İslam, Rağbet Yay., İstanbul 1999.
- ERDEM, Hüsameddin, Ahlak Felsefesi, Hü-Er Yay., Konya 2002.
- ERKAL, Mustafa E., Sosyoloji (Toplumbilimi), Der Yay., Genişletilmiş 7. Basım, İstanbul 1996.
- FİCHTER, Joseph, Sosyoloji Nedir, Çev., N. Çelebi, Attila Kitabevi, 2. baskı, Ankara 1994.
- GIDDENS, Anthony, Sosyoloji, Yayına haz.; H. Özel-C. Güzel, Ayraç yayınevi, Ankara 2000.
- GÖKBERK, Macit, Felsefe Tarihi, Remzi Kitabevi, İstanbul 1990.
- GÜNDÜZ, Mustafa, Ahlak Sosyolojisi, Anı Yay., Ankara 2005.
- HAKLI, Şaban, "İslam Ahlak Teorileri", Teorik ve Pratik Yönleriyle Ahlak, ed.: R. Kaymakcan, M. Uyanık, Dem Yay., İstanbul 2007.
- Hız Muhammed ve Evrensel Mesajı Sempozyumu, Yayına Haz.: M. Söylemez, İslami İlimler Dergisi Yay., (20-22 Nisan 2007), Çorum 2007.
- KILIÇ, Recep, Ahlakın Dini Temeli, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara 2003.
- KÖYLÜ, Mustafa, Küresel Ahlak Eğitimi, Dem Yay., İstanbul 2006.
- KUHN, Thomas S., Bilimsel Devrimlerin Yapısı, çev.: Nilüfer Kuyaş, Kırmızı Yay., İstanbul 2005.
- KUYAŞ, Nilüfer, "Çevirmenin Sunuşu", Thomas S. Kuhn, Bilimsel Devrimlerin Yapısı, Kırmızı Yay., İstanbul 2005.
- NAİM, Babanzâde Ahmed, İslam Ahlakının Esasları, sad.; R. Kılıç, TDV Yay Ankara 1995.
- ÖZLEM, Doğan, Etik – Ahlak Felsefesi-, İnkılâp Yay., İstanbul 2004.
- ÖZLEM, Doğan, "Değerler Sorununda Nesnelcilik/Mutlakçılık ve Öznellik/Rölativizm Tartışması Üzerine, Bilgi ve Değer, Bilgi ve Değer Sempozyumu Bildirileri, Ed., Ş. Yalçın, Vadi Yay., Ankara 2002.
- RONAN, Colin A., Bilim Tarihi Dünya Kültürlerinde Bilimin Tarihi ve Gelişmesi, çev., E. İhsanoğlu, F. Günergun, Tübitak Akademik Dizi, 2. basım, Ankara 2003.

-
- WEBER, Alfred, Felsefe Tarihi, ev.,H. V. Eralp, Beşinci Basım, Sosyal Yay., İstanbul 1993.
TAYLAN, Necip, “Bilgi”, TDV İslam Ansiklopedisi, C. 6.